

УДК 343.983.2(52)

Зубовський Д. С. – молодший науковий співробітник науково-методичного відділу (психологічного вивчення особового складу) Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України, м. Київ

ДОСВІД ЯПОНІЇ З ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ПОЛІГРАФА

Здійснено теоретичний аналіз досвіду з питань наукового обґрунтування та практичного здійснення психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа в Японії. Висвітлено ключові аспекти законодавчої діяльності та розроблених загальнодержавних стандартів для проведення таких досліджень у цій країні, що дає змогу активно залучати поліграфологів до діяльності правоохоронних і судових органів. Приділено увагу системі навчання, що забезпечує належну кваліфікацію та професійний рівень японських поліграфологів.

Ключові слова: поліграф, поліграфолог, психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа, кримінальне розслідування, правоохоронні органи, підготовка поліграфологів.

Прагнення до підвищення ефективності антикорупційних і люстраційних процедур, що тривають в Україні, та запровадження новітніх форм протидії злочинності зумовлюють необхідність утілення принципово нових підходів і методів, одним із яких є психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа (ПФДВП).

Поліграф – це комп'ютерний технічний засіб, що забезпечує реєстрацію змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на застосування за спеціальною методикою певних психологічних стимулів. Цей прилад і діяльність щодо його використання є комплексом методичних процедур, які отримали визнання в усьому світі та використовуються сьогодні в різноманітних сферах понад сотні країн.

Значної популярності ПФДВП набули в силових відомствах таких країн: США, Японія, Ізраїль, Бельгія, Індія, Казахстан, Канада, Литва, Південна Корея, Сербія, Хорватія та ін. Серед держав – сусідів України цю технологію активно використовують Польща, Угорщина, Білорусь і Молдова. Проте накопичений досвід із питань наукового обґрунтування та практичного застосування ПФДВП у різних країнах є досить варіативним. Це передусім залежить від історичних, правових, економічних, культурних чинників. Кожна країна торувала власний шлях у контексті розроблення методики проведення ПФДВП та запозичення позитивного досвіду провідних країн світу тощо. Яскравим прикладом останніх є Японія – лідер у розвитку високих технологій. Ця країна посідає друге місце після США за кількістю щорічно реалізованих досліджень у сфері застосування поліграфа. Окрім того, Японія є чи не першою країною, яка досягла якісного правового врегулювання використання результатів таких досліджень у кримінальних розслідуваннях та судових процесах. За тривалий період активного практичного застосування ПФДВП в Японії було здійснено підготовку значної кількості кваліфікованих поліграфологів, накопичено цінний досвід стосовно методики проведення цієї процедури.

Сучасний стан ПФДВП в Японії є логічним продовженням тривалого процесу наукового вивчення та практичного впровадження інструментальних методів встановлення істинної інформації.

Процес розвитку психофізіологічних методів виявлення приховуваної інформації в Японії умовно можна розподілити на два етапи:

- наукове вивчення електродермальної активності людини (шкірно-гальванічної реакції) як діагностичного показника приховування інформації та активне застосування психогальванометрів;

- наукове вивчення й активне практичне застосування ПФДВП для виявлення інформації, яку людина приховує.

Перший етап розпочався у 20-х роках XX століття. Він передбачав активну дослідницьку діяльність у сфері практичного застосування психогальванометрів для розслідування вчинених кримінальних правопорушень. Учені провідних університетів Японії вивчали електродермальну активність як індикатор емоційного стану людини. У 1933 році П. Акамацу та Ю. Тогава

запропонували використовувати електродермальну активність людини безпосередньо з метою виявлення прихованої інформації [1]. У результаті накопиченого досвіду в середині 1930-х років для фіксування змін електродермальної активності було розроблено перші психогальванометри, які почали випускати на серійній основі [1]. З 1947 року цей пристрій було впроваджено в практичну діяльність поліції Японії, а у 1951 році ефективність винаходу підтвердив Національний дослідницький інститут поліцейських наук [2].

Другий етап розпочався з середини 50-х років XX ст. і став переломним у процесі використання психофізіологічних методів виявлення прихованої інформації, оскільки широкого вжитку набув поліграф. Станом на 1956 рік поліграф повністю замінив психогальванометр у всіх поліцейських управліннях і став невід'ємним атрибутом діяльності японських правоохоронних органів.

ПФДВП запровадили в Японії американські збройні сили після закінчення Другої світової війни. Першого японського поліграфолога було підготовлено 1951 року в Далекосхідній криміналістичній лабораторії армії США з метою впровадження в діяльність японської поліції нових криміналістичних методів і підвищення ефективності розслідування злочинів [3].

Особливістю застосування ПФДВП в Японії є той факт, що цю процедуру використовують лише силові відомства, тобто не існує приватних поліграфологів та компаній, які працюють у сфері бізнесу або індустрії. Це зумовлено соціально-культурними чинниками, а не певною юридичною унормованістю (нині в Японії не існує жодної юридичної заборони на використання поліграфа в приватному секторі). На сучасному етапі цим пристроєм послуговуються такі відомства, як Сили самооборони Японії та Національне поліцейське агентство (НПА) Японії. До 1990-х років подібну практику мало також Бюро поштової інспекції, яке належало до складу Міністерства пошти й телекомунікації Японії [1; 4].

Окрім звуження кола уповноважених державних «користувачів», особливістю застосування ПФДВП у Японії нині є те, що зазначену процедуру використовують винятково для проведення розслідувань, а не для роботи з персоналом. Це пов'язано з національно-культурними особливостями країни,

адже між роботодавцем і працівником встановлюється високий рівень довіри, а виробничі відносини переважно мають тривалий характер і схожі на родинні. Японські спеціалісти зазначають, що «за таких обставин було б неприйнятним застосовувати відносно потенційного кандидата або співробітника таку принизливу процедуру, як перевірку на поліграфі» [3].

Однак сучасні тенденції дають змогу констатувати певні зміни в політиці щодо застосування ПФДВП у силових структурах. Відповідно до інформації, наданої в ЗМІ, останніми роками поліція Японії активно вивчає можливості впровадження системного дослідження на поліграфі в практику відбору кандидатів для навчання в поліцейській академії чи просто поліцейських. Така ідея зумовлена погіршенням статистики злочинів, учинених співробітниками поліції. Зокрема, 2012 року було отримано найгірший показник за останні 12 років, а внаслідок численних скандалів було звільнено 60 поліцейських [5].

Японські фахівці зауважують, що розподіл кількості щорічно здійснюваних ПФДВП серед силових відомств значно різниться [4]. Лідером серед них є НПА Японії, яке здійснює левову частку таких перевірок та є єдиним силовим відомством, що має право здійснювати підготовку поліграфологів. Початком активного застосування поліграфа в НПА Японії вважають 1956 рік, коли поліцейські управління префектур поступово почали оснащувати поліграфами японського виробництва [6]. Того ж року було проведено 51 перевірку на поліграфі.

Починаючи з першого року застосування поліграфа НПА Японії, кількість щорічних перевірок підозрюваних зростала в геометричній прогресії та в 1963 році перевищила позначку в 4000 перевірок за рік. Упродовж 1970–2000-х років кількість щорічних ПФДВП в Японії стабільно становить 5000 на рік [2; 4]. Зокрема, японські дослідники Ш. Хіра та І. Фурумیتсу наводять схематичне зображення (рис. 1) кількості ПФДВП, здійснених правоохоронними установами Японії протягом 1990–1999 років [6].

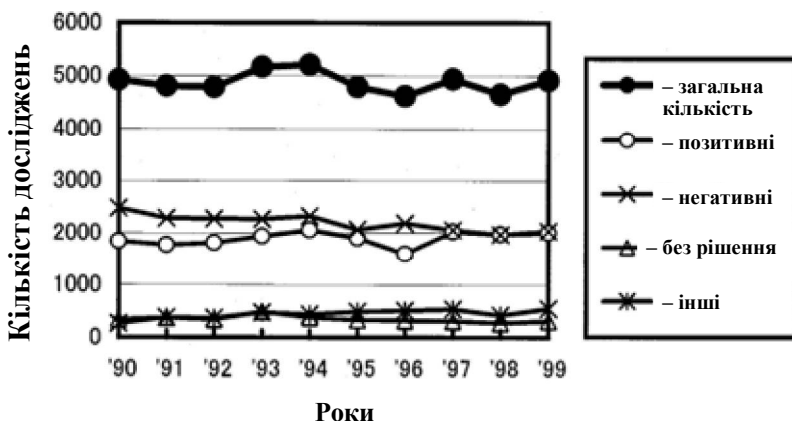

Рис. 1. Кількість здійснених ПФДВП упродовж 1990–1999 років

Під час проведення цих досліджень жодного разу кількісний показник позитивних результатів (визначення винуватості досліджуваного) не перевищував кількості негативних (встановлення досліджуваного невинуватим). Зокрема, середні відсоткові показники позитивних, негативних та інших висновків (неможливість прийняти рішення, припинення дослідження у зв'язку із зізнанням перед його проведенням тощо) були такими: 38,8, 45, та 16,2 %. Частка випадків, коли поліграфолог не міг прийняти рішення, становила 7,1 % [6].

Вищезазначена тенденція значно меншого відсотку обвинувальних висновків відповідає аналогічним результатам японської статистики 1962–1963 років, що опубліковані в *Interpol Journal*. Зокрема, 1962 року 35,9 % підозрюваних було діагностовано як винуватих, 57,9 % – як невинуватих. Водночас 5,2 % осіб отримали висновок про неможливість прийняття остаточного рішення. У 1963 році 34,8 % підозрюваних було визнано винуватими, 61,6 % – невинуватими, і лише 3,6 % осіб отримали висновок про неможливість прийняття остаточного рішення [7].

У Японії кожен учинений злочинний акт, зокрема вбивство, грабїж, підпал, зґвалтування, крадіжка, викрадення людини з метою отримання викупу, залякування та шахрайство, може

служувати підставою для проведення ПФДВП [6]. Однак частота застосування поліграфа під час розслідування вищезазначених злочинів є різною. Так, М. Такахаші визначив, що з 4700 осіб, перевірених упродовж 1975 року, 60 % були підозрюваними в різноманітних видах крадіжок. Найчастіше перевірки стосувалися крадіжок, які відбуваються на ґрунті спільного проживання або роботи: *Doyoto* (з яп. – крадіжки, вчинені особами, які поділяють один і той самий будинок) чи *Shokubato* (з яп. – групові крадіжки, учинені на відповідному місці роботи) [2]. На думку А. Судзукі, крадіжки є вагомою підставою для проведення ПФДВП [8]. Науковець зазначає, що 1973 року крадіжки посідали перше місце серед кримінальних злочинів, для розслідування яких застосовували ПФДВП. Найменша кількість подібного використання поліграфа припадає на злочини, пов'язані з насильством, проти моральності, а також нещасні випадки, зумовлені професійною недбалістю [8].

Нині Японія є другою після США країною за кількістю проведення щорічних ПФДВП, що значною мірою зумовлено активним залученням поліграфологів до діяльності правоохоронних органів. Зокрема, у кожному головному управлінні поліції японських префектур створено власну криміналістичну лабораторію (окрім префектур, криміналістичні лабораторії мають чотири райони Хоккайдо) [9]. Ці лабораторії забезпечують розслідування злочину за допомогою широкого спектру процедур, однією з яких є ПФДВП. Кожен поліцейський-поліграфолог обіймає дослідницьку посаду та задіяний лише у проведенні ПФДВП.

Однак, попри наявність декількох поліграфологів у кожному поліцейському управлінні, інтенсивність реалізації ПФДВП між ними значно різниться. Так, здійснені А. Судзукі дослідження вказують на те, що на 10 (із майже 50) управлінь припадає 63,7 % від усіх ПФДВП (близько двох третин усіх досліджень здійснила п'ята частина управлінь). Навіть серед управлінь-лідерів кількість щорічних розслідувань, у межах яких здійснювали ПФДВП, має різні показники. Так, за період від 1 квітня до 31 липня 1973 року поліцейські управління префектури Канаґава та Фукуока здійснили 204 та 129 перевірок відповідно, а управління префектур Аїті та Хокайдо – лише 48 та 41 [8]. Така ситуація може бути зумовлена ставленням до цього методу керівництва поліцейських управлінь, оскільки самі

японські науковці зауважують, що «...цю різницю не можна пояснити з позиції кількості вчинених злочинів, залучених поліграфологів або наявності устаткування в кожній префектурі» [8].

Вивчаючи загальний досвід практичного застосування поліграфа в Японії, варто звернути увагу на правове врегулювання використання результатів зазначеної процедури в кримінальних розслідуваннях і судових процесах. Зокрема, з 1959 року відомості, отримані в результаті виконання ПФДВП, суди нижчих інстанцій приймають як доказ [7], а з 1964 року такі дані, у комплексі з іншими доказами, почав брати до уваги й Верховний суд Японії. Наприклад, в одному зі своїх рішень суд апелював до положень ст. 328 Кримінально-процесуального кодексу Японії: «документ або усна заява, які не можуть бути застосовані як доказ відповідно до положень ст. 321 та 324 можуть використовуватись для оспорування доказового значення заяви обвинуваченого, свідка чи інших осіб у суді або під час підготовки судового розгляду» [2]. Крім того, 1965 року районний суд міста Маебасі надав перший в історії Японії запит на проведення ПФДВП для перевірки достовірності заяв обвинуваченого в учиненні злочину і використав результати цієї експертизи як доказ вини підсудного [2].

Вищезазначене правове врегулювання процесу використання результатів ПФДВП у кримінальних розслідуваннях та судових процесах зумовлено чіткими стандартами здійснення зазначеної процедури. Зокрема, починаючи з 1971 року в Японії було встановлено загальнодержавні стандарти з проведення ПФДВП, які розробило Бюро карного розшуку НПА Японії. Вони призначені для формалізації використання поліграфа в усій країні [2]. Подібна стандартизація процедури унеможливила неадекватне проведення дослідження та дискредитацію його валідності. Ці стандарти визначають як «Керівництво з перевірок на поліграфі» (Polygraph Examination Guideline) [2], де визначено:

- 1) терміни, пов'язані з використанням поліграфа. Зокрема, уточнено поняття перевірки на поліграфі як складової проведення кримінальних проваджень в Японії;

- 2) низку правил та обмежень, що стосуються кваліфікації поліцейського-поліграфолога, зокрема встановлено необхідні знання та вимоги до місця здійснення підготовки спеціалістів;

3) організаційні аспекти ПФДВП (зазначено, що досліджуваними можуть бути лише ті особи, які надали добровільну згоду на проведення перевірки);

4) вимоги до фізичного стану досліджуваної особи. Зокрема, передбачено, що ПФДВП в жодному разі не можна проводити з особами, які:

- страждають на гіпертонію/гіпотонію або мають підвищену температуру, за винятком тих, хто має висновок від лікаря про здатність проходити перевірку з використанням поліграфа;

- мають ознаки психічних розладів або розумової відсталості;

- є емоційно та поведінково нестабільними у зв'язку з психоневрозом;

- перебувають у седативному (розслабленому) або ажитованому (збудливому) стані через надмірне вживання лікарських препаратів та інших засобів;

- перебувають у стані «крайньої втоми», алкогольного чи наркотичного сп'яніння;

5) тестові формати, які використовують під час ПФДВП;

6) стандарти технічних характеристик приладів, які можна використовувати, та порядок контролю оснащення ними поліцейських управлінь. Таким чином, усі поліграфи поліція замовляє в японських виробників, які перед використанням обов'язково проводять технічну перевірку;

7) етапність застосування поліграфа в кримінальному провадженні (ПФДВП необхідно проводити на початковій стадії розслідування злочинів);

8) порядок здійснення запиту на проведення спеціальної експертизи з використанням поліграфа й порядок підготовки тестових форматів;

9) порядок фіксування процесу виконання ПФДВП, зокрема умов та обставин, за яких було проведено дослідження [2].

Попри чітке визначення вимог до проведення ПФДВП, в Японії усвідомлюють, що його валідність та ефективність значною мірою залежить від професійного рівня та кваліфікації поліграфолога. З огляду на це, особливу увагу приділяють підготовці фахівців. Зокрема, навчальну діяльність у сфері використання поліграфа має право здійснювати лише одна державна установа – Національний дослідницький інститут поліцейських наук. Ця установа ще у 1953 році розпочала

підготовку спеціалістів з використання психогальванометра для поліцейських управлінь. Пізніше її було перекваліфіковано [4].

Вимоги до кандидатів на навчання є чіткими та зрозумілими: вони повинні мати диплом про закінчення вищого навчального закладу зі ступенем не нижче бакалавра та спеціалізацією у сфері психології або поведінкових наук [6; 7]. Так, станом на 2002 рік у поліції Японії працювало близько 80 поліграфологів і майже 25 % з них мали ступінь магістра у відповідних наукових сферах [6].

Особи, яких за результатами конкурсного відбору прийнято на навчання, проходять досить інтенсивний базовий курс, що триває три місяці та охоплює практику й методологію проведення ПФДВП, лекції з психофізіології, психології, юридичного забезпечення проведення кримінальних розслідувань [4; 6]. Зауважимо, що вимоги до знань у сфері психології та фізіології для поліграфологів офіційно визначені в загальнодержавних стандартах [2].

Базовий курс підготовки майбутніх фахівців у зазначеній галузі передбачає дотримання високих критеріїв науковості. Це властиво не лише для навчання, а й для тестування чи дослідження [7].

Окрім базової підготовки, в Японії передбачено проведення періодичних курсів підвищення кваліфікації для поліграфологів-практиків. Ці курси є обов'язковими та спрямовані на постійне підвищення рівня компетентності згаданих фахівців [9]. Зокрема, після чотирьох років діяльності спеціаліст має пройти обов'язковий 20-денний «прогресивний» та 10-денний спеціалізований курси покращення професійних навичок [6].

До того ж, усі фахівці мають брати участь у фундаментальних і прикладних дослідженнях із проблем психофізіологічної детекції обману (не менше шести місяців брати участь у дослідженнях місцевих університетських лабораторій та не менше трьох місяців – у міжнародних дослідженнях) [6].

Національний дослідницький інститут поліцейських наук – це єдиний в Японії заклад, на який покладено функції з організації науково-дослідницької діяльності у сфері ПФДВП [2]. Фахівці цього інституту регулярно здійснюють наукові дослідження та щорічно публікують отримані результати. Зокрема, 1973 року

вони здійснили детальний огляд стану застосування поліграфа в Японії, у результаті чого визначили такі закономірності:

- чим більший досвід роботи поліграфолога, тим вищим є рівень довіри до нього, а отже тим більше він виконує досліджень (поліграфологи зі стажем роботи 10–14 років виконували в середньому таких досліджень в 1,7 раза більше, ніж фахівці зі стажем 5–9 років);

- чим більшу кількість досліджень здійснив поліграфолог упродовж своєї діяльності, тим легше йому приймати рішення щодо кожного нового дослідження. Найвищий відсоток випадків, коли спеціалістам було складно прийняти рішення (60,5 %), припадав на досвід дослідження лише в 1–20 випадків, а найменший відсоток становили особи з досвідом понад 1000 проведених ПФДВП. Таким чином, японські дослідники припустили, що молодому поліграфологу потрібно щонайменше 20 випадків, щоб напрацювати відповідні вміння та навички;

- наявність взаємозв'язку між рівнем діагностичної складності (суб'єктивне сприйняття складності перевірки) та віком досліджуваної особи. Дослідники зазначили, що збільшення віку досліджуваного безумовно ускладнює процес прийняття рішення фахівцем;

- зменшення рівня діагностичної складності з ростом освітнього рівня досліджуваних, що пов'язано з кращим розумінням механізму і принципів ПФДВП особами з вищою освітою;

- наявність безпосереднього взаємозв'язку між кількістю попередніх злочинів досліджуваного та спробами «протидіяти» під час ПФДВП. Серед досліджуваних, які намагалися опиратися дії поліграфа, 0,9 % були особами, які вчинили один злочин, 12,9 % – два-чотири злочини, а 17 % – понад п'ять;

- особи з досвідом попередніх перевірок на поліграфі зазвичай «протидіють» обстеженню частіше, ніж просто особи з попередніми судимостями. Розрахунок кількості осіб, які чинять протидію, відповідно до попереднього досвіду, підтвердив, що 8,1 % випадків було серед осіб, які не мали попереднього досвіду, 22,6 % – серед осіб, які мали досвід однієї перевірки і 23,6 % – серед осіб, які підлягали двом або більше ПФДВП;

- період (часовий проміжок) між учиненням злочину і проведенням ПФДВП зазвичай не впливає на результати цих досліджень [3; 8].

Також необхідно звернути увагу на методологічні особливості проведення цього дослідження. Зокрема, на сучасному етапі ПФДВП найбільш широко застосовують на етапі досудового розслідування. Правоохоронні органи Японії переважно використовують ПФДВП для того, щоб вилучити невинуватих осіб з кола підозрюваних або для визначення напряму розслідування конкретного кримінального провадження [4].

У Японії застосовують спеціально розроблений алгоритм підготовки поліграфолога до проведення ПФДВП. Зокрема, фахівець має відвідати місце злочину, провести інтерв'ю з жертвою, ознайомитись зі звітом розслідування та обговорити деталі злочину зі слідчим [2].

Концептуальною особливістю застосування поліграфа в Японії, на думку спеціалістів, є те, що вказане дослідження визнають як психологічний тест чи психологічну процедуру на протигагу його використанню в США (як одного з методів допиту) [3].

У процесі проведення ПФДВП японські фахівці використовують методики, визначені в «Керівництві з перевірок на поліграфі» – методику знань винуватого (тестові формати KROT, SPOT й CIT) та методику контрольних запитань (тестовий формат Дж. Ріда) [2]. Найбільшу перевагу під час проведення розслідувань в Японії надають першій методиці (другу застосовують як додаткову). Тут щороку проводять значну кількість досліджень, спрямованих на підвищення точності методики знань винуватого (розроблення нових методів підрахунку, виділення діагностичних фізіологічних показників). Окрім того, 1996 року на щорічному засіданні Японського товариства фізіологічної психології та психофізіології й у 1997 році на засіданні Японської психологічної асоціації було скликано спеціалізовані симпозиуми з проблем наукового обґрунтування цієї методики. Результати зазначених симпозиумів було узагальнено й опубліковано в книзі *«Lie detection: Searching for real criminals and the fragment of crime-relevant memory»* [6].

Таким чином, здійснений аналіз дає підстави стверджувати, що в Японії є достатній досвід застосування ПФДВП, який можна імплементувати в діяльність із розвитку поліграфа в Україні.

Вищевикладене дає змогу дійти низки висновків.

1. Японія розробила чітке правове регулювання питань застосування ПФДВП у діяльності правоохоронних органів і використання його результатів у судових процесах. Це значною

мірою зумовлено встановленням загальнодержавних стандартів із проведення ПФДВП, що унеможлиблюють неадекватне проведення дослідження та дискредитацію його валідності.

2. Побудову процесу організації та проведення ПФДВП в Японії здійснюють на відповідному науково-теоретичному і практичному підґрунті. Регулярним є проведення науково-дослідницьких робіт, що передбачають дослідження актуальних і проблемних питань цієї сфери діяльності, обговорення отриманих результатів та висвітлення їх у наукових публікаціях.

3. В Японії запроваджено формалізовану й уніфіковану систему навчання, що забезпечує належну кваліфікацію та професійний рівень поліграфологів. Вона охоплює базову підготовку, багаторівневі курси підвищення кваліфікації, а також активну участь поліграфологів у фундаментальних і прикладних дослідженнях у галузі інструментальних методів виявлення приховуваної інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Холодный Ю. И. Применение психофизиологического метода детекции лжи в Японии / Ю. И. Холодный // Вестник криминалистики. – 2008. – Вип. 11. – № 4. – С. 30–35.
2. Abrams S. The polygraph in Japan / S. Abrams // Polygraph. – 1973. – No. 3. – Vol. 5. – P. 36–41.
3. Fucumoto J. Psychophysiological detection of deception in Japan / J. Fucumoto // Polygraph. – 1982. – No. 3. – Vol. 11. – P. 234–238.
4. Hira S. Polygraphic examinations in Japan: application of the guilty knowledge test in forensic investigations / S. Hira, I. Furumitsu // International Journal of Police Science & Management. – 2002. – No. 1. – Vol. 4. – P. 16–27.
5. Nagano T. The present situation of forensic sciences of police in Japan and the National Research Institute of Police Science / T. Nagano, B. Miyake // Forensic Science International. – 1996. – No. 1–2. – Vol. 80. – P. 11–22.
6. Suzuki A. A survey of factors affecting the polygraph examination in Japan / A. Suzuki // Polygraph. – 1977. – No. 3. – Vol. 6. – P. 218–232.
7. Suzuki A. A survey of polygraph examinations in Japan: an analysis of actual conditions / A. Suzuki // Polygraph. – 1978. – No. 4. – Vol. 7. – P. 295–308.

8. Takahashi M. The police operation of polygraph detection and its assessment from a judicial standpoint in Japan / M. Takahashi // Polygraph. – 1976. – No. 3. – Vol. 5. – P. 223–234.

9. Yamamura T. Development of the polygraph technique in Japan for detection of deception / T. Yamamura, Y. Miyata // Forensic Science International. – 1990. – No. 2–3. – Vol. 44. – P. 257–271.